

Barbara Ciżkowicz

Streszczenie rozprawy habilitacyjnej : wyuczona bezradność młodzieży

Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy.
Transdyscyplinarne Studia o Kulturze (i) Edukacji nr 4, 255-260

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

BARBARA CIŹKOWICZ
Kujawsko-Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Streszczenie rozprawy habilitacyjnej: wyuczona bezradność młodzieży³⁸

Synopsis of habilitation thesis: learned helplessness of youth

Transformacja ustrojowa stworzyła specyficzne warunki, w jakich wrażliwość młodzi ludzie. Różnią się one znacznie od warunków dorastania wcześniejszych pokoleń. Obecnie młodzież ma nowe perspektywy sukcesu, ale też większe ryzyko porażki. Przyspieszona dynamika zmian gospodarczych, społecznych i kulturowych dostarcza niejasnych i niestabilnych kryteriów wyboru stanowiących podstawę podejmowania decyzji. Znane reguły społeczne straciły na aktualności, a w ich miejsce pojawiły się nowe, podlegające ciągłej zmianie, utrudniające prognozowanie skutków podejmowanych decyzji. Towarzyszy temu kryzys idei i autorytetów. Zdezaktualizowała się wiedza starszych pokoleń, czyniąc z nich mało użytecznych doradców.

Przyszłość postrzegana jest jako czas niepewności i zagrożenia związanego zarówno z przeobrażeniami społeczno-gospodarczymi, jak i z destrukcyjnymi skutkami nowoczesnego indywidualizmu, współwystępującego z osłabieniem więzi wspólnotowych oraz tendencją do atomizacji społecznej. Rodzice coraz wyżej cenią u swoich dzieci niezależność i samodzielność, a coraz mniej posłuszeństwo. Wychowanie potomstwa coraz częściej uważają za mniej istotny cel niż samorealizację. Procesowi emancypacji związanemu z nadmiarem odpowiedzialności, osłabieniem więzi rodzinnych oraz poczuciem osamotnienia towarzyszy wzrost dolegliwości psychicznych, które skutkują zwiększonym spożyciem leków nasennych, uspokajających i antydepresyjnych. M. Seligman uważa, że ceną, jaką społeczeństwa płacą za ten indywidualizm, za izolację społeczną jest zwiększone ryzyko depresji. Bezradność utożsamiana z nieradzeniem sobie z określoną sytuacją życiową jest pojęciem, które jak wiele innych, można zaliczyć do specyficznego słownictwa okresu przemian. Wprawdzie nie jest pojęciem nowym, ale przeżywa swój renesans zarówno w języku potocznym,

³⁸ *Wyuczona bezradność młodzieży* (2009). Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.

jak i w naukach społecznych. Można byłoby oczekiwać, że jest to popularność przejściowa, ściśle związana z szybkim tempem transformacji. Jednak badania nie potwierdzają tej tezy.

Książka składa się z ośmiu rozdziałów. Pierwszy z nich zawiera teoretyczne podstawy podjętej problematyki badawczej. Wyjaśnione zostało w nim naczelne pojęcie jakim jest bezradność. Przedstawiono jak rozumieją ją i w jakim aspekcie badawczym interesuje ona pedagogów, psychologów i socjologów. Szerzej zaprezentowany został atrybucyjny model wyuczonej bezradności, który posłużył jako podstawa teoretyczna rozprawy. Wyjaśnione zostały też zmienne, których zależność z wyuczoną bezradnością poddano badaniu. Należą do nich: trudności i niepowodzenia szkolne, styl atrybucyjny, depresja, lęk, stereotyp nauczyciela i ucznia jako osób współuczestniczących w procesie kształcenia.

Kolejny rozdział poświęcony założeniom metodologicznym rozpoczyna określenie i uzasadnienie przyjętego w badaniach podejścia badawczego na tle różnych propozycji współczesnej nauki. Dalej zostały sformułowane problemy badawcze oraz opisano metody wykorzystane do zbierania i analizy materiału empirycznego niezbędnego do ich rozwiązania. W rozdziale tym przedstawiono narzędzia badawcze wykorzystane do zbierania danych. Rozdział kończy opis prób, na których zostały przeprowadzone badania pilotażowe i badania właściwe.

W rozdziale trzecim poddano analizie własności psychometryczne skonstruowanej na użytek badań Skali Bezradności Szkolnej, stosując dwa podejścia teoretyczne: klasyczną teorię testu oraz probabilistyczną teorię testu. Czwarty rozdział jest pierwszym z rozdziałów poświęconych badaniom właściwym. Zawiera on analizę danych dotyczących poziomu bezradności uczniów i studentów. W kolejnym, piątym rozdziale przedstawione zostały wyniki badania stylu atrybucyjnego, depresji i lęku. W związku z przyjętym do badań atrybucyjnym modelem wyuczonej bezradności zmienne te powinny wykazywać istotne zależności z poziomem bezradności. Szósty rozdział zawiera wyniki analizy materiału empirycznego zebranego w efekcie badania stereotypu nauczyciela i ucznia funkcjonującego u młodzieży. Miało to dostarczyć wiedzy na temat postrzegania przez badanych innych uczestników procesu kształcenia, którzy, jak dowodzą badania, wywierają istotny wpływ na powstawanie bezradności. Dotyczy to szczególnie nauczycieli. Następny, siódmy rozdział zawiera analizę sukcesów i porażek odnoszonych w procesie kształcenia. Ich miarą uczyniono dwa rodzaje wskaźników. Jednym, bezwzględny wskaźnikiem są oceny szkolne. Drugim wskaźnikiem są rozbieżności między oczekiwanymi a uzyskanymi ocenami szkolnymi. Kontroli poddano współzależność ocen z poziomem bezradności oraz ze stylem atrybucyjnym stosowanym przez badanych.

W kolejnym rozdziale poddano weryfikacji istotność zmiennych niezależnych przyjętych w modelu badawczym w prognozowaniu poziomu bezradności. Wykorzystano do tego celu analizę regresji wielokrotnej. W ostatnim rozdziale poddano weryfikacji dobroć dopasowania modeli prezentujących związki przy-

czynowo-skutkowe analizowanych zmiennych, stosując modelowanie równań strukturalnych. Opracowanie zakończono podsumowaniem wyników badań i sformułowaniem wypływających z nich wniosków.

Inspiracją do podjęcia badań nad wyuczoną bezradnością młodzieży w procesie kształcenia były obserwacje zachowań studentów uczestniczących w zajęciach ze statystyki. W miarę poszerzania treści kształcenia malała motywacja oraz widoczne stawały się deficyty poznawcze, którym towarzyszyło nasilenie się bezradności studentów wobec stawianych im wymagań. W wyjaśnieniu tych zmian przydatny okazał się model wyuczonej bezradności.

Bezradność rozumiana jako „nieumiejętność radzenia sobie, zwłaszcza w sytuacji trudnej” stanowi przedmiot badań i refleksji między innymi socjologów (Marody, Merton, Kwiecińska-Zdrenka), psychologów (Seligman, Sędek, Kofta, Grzelak) i pedagogów (Kargulowa, Marzec-Holka). W sferze zainteresowań socjologów mieści się bezradność systemowa ujmowana jako zjawisko dotyczące całych grup społecznych, a spowodowane przyczynami tkwiącymi w funkcjonowaniu systemów politycznych i społecznych. Socjologowie starają się określić, jak organizować makrośrodowisko, by generowało zachowania aktywne jednostek i grup społecznych w zetknięciu z doświadczanymi trudnościami. Inny aspekt bezradności interesuje pedagogów. Próbuje oni znaleźć odpowiedź na pytanie, jak kształtować środowisko rodzinne, szkolne czy zawodowe, by nie dopuszczać do powstawania bezradności? oraz jak nieść pomoc osobom bezradnym? Jeszcze inny aspekt bezradności analizowany jest przez psychologów. Rozpatrują oni konsekwencje percepcji utraty kontroli zdarzeń dla przyszłych nieadaptacyjnych zachowań jednostki oraz ustalają korelaty ich występowania.

W klasycznym modelu wyuczonej bezradności Seligman przyjmuje, że długotrwały brak kontroli zdarzeń powoduje uczenie się przez podmiot oczekiwań nieskuteczności przyszłych działań. Prowadzi to do wyuczonej bezradności związanej z deficytami: poznawczymi, motywacyjnymi i emocjonalnymi. Deficyt poznawczy (asocjacyjny) to trudności w generowaniu skutecznych rozwiązań oraz w dostrzeganiu związku między zachowaniem a jego następstwami. Deficyt motywacyjny, manifestuje się trudnościami w podejmowaniu dowolnych działań. Deficyt emocjonalny oznacza występowanie negatywnych stanów afektywnych związanych z osłabieniem aktywności. Może on stać się przyczyną stanów depresyjnych, gdy sytuacja niekontrolowana ma charakter awersyjny.

Prace nad poprawą predykcyjnych właściwości modelu doprowadziły do jego licznych modyfikacji. Jedną z nich jest atrybucyjny model wyuczony bezradności, który przyjęłam jako podstawę teoretyczną badań. Stanowi on rozszerzenie klasycznego modelu o atrybucje przyczynowe będące zmienną pośredniczącą między zaobserwowanym brakiem kontroli a jego konsekwencjami. Uwzględniono w nim trzy wymiary atrybucji: stałość (stałe, zmienne), miejsce kontroli (personalizację) (wewnętrzne, zewnętrzne) oraz zasięg czy „globalność” lub „ogólność” (generality) z biegunami określonymi jako „globalny” i „specyficzny”.

Atrybucje wykazują stałe tendencje, tworząc specyficzny dla jednostki styl wyjaśniania zdarzeń zwany stylem atrybucyjnym. Jest on po części uwarunkowany genetycznie, po części kształtowany przez czynniki środowiskowe i decyduje o usytuowaniu człowieka na kontinuum pesymizm- optymizm. Model wyuczzonej bezradności jest jednym z poznawczych modeli depresji.

Prezentowane badania są badaniami korelacyjnymi, poprzecznymi, ilościowymi. Składają się one z badań pilotażowych oraz badań właściwych. Pierwsze z nich, w których uczestniczyły 1282 osoby, dotyczą głównie konstrukcji skali bezradności. W badaniach właściwych próba liczyła 1337 osób. Były to próby dostępne.

Główna teza badań zakłada, że wyuczona bezradność jest zmienną, która pozostaje w istotnym związku z zachowaniami uczniów w procesie kształcenia, wpływając na ich osiągnięcia poznawcze. Ponadto, jak wynika z badań wyuczone nawyki wycofywania się ugruntowane w szkole mogą sprzyjać zachowaniom bezradnym w innych obszarach życia.

W modelu badawczym uwzględniłam takie zmienne, jak bezradność szkolną (Skala Bezradności Szkolnej), bezradność ogólną (pozaszkolną) (Skala samo-kontroli Rosenbauma), osiągnięcia poznawcze, depresję (CES-D czyli Center for Epidemiological Studies – Depression), lęk jako cechę (skala Spilberga), styl atrybucyjny (ASQ), stereotyp nauczyciela i ucznia (skala przymiotnikowa) Test Przymiotników Gougha i Heilbruna. Oprócz tych zmiennych uwzględniłam też płęć, poziom kształcenia i przedmiot nauczania. Dobór zmiennych ma uzasadnienie w teorii i publikowanych wynikach badań.

Do pomiaru poziomu bezradności w procesie kształcenia skonstruowałam Skalę Bezradności Szkolnej koherentną z przyjętym modelem atrybucyjnym. W analizach jej własności psychometrycznych zastosowałam dwa podejścia teoretyczne – klasyczną (KTT) oraz probabilistyczną (IRT) teorię testu. Miało to służyć porównaniu spójności wniosków formułowanych na podstawie obu podejść teoretycznych na temat tego samego narzędzia badawczego. Ponadto miało uwolnić charakterystyki skali od specyfiki próby użytej na etapie jej konstrukcji. Wieloaspektowe badanie rzetelności i trafności konstruowanej skali doprowadziło do opracowania takiej jej wersji, której wyniki mogą być użyte do porównań interpersonalnych. Skala składa się z trzech podskal, z których każda bada jeden z deficytów bezradności.

Jak wynika z badań, natężenie poczucia bezradności związanej z uczestnictwem w procesie kształcenia nie jest duże, ale wzrasta wraz ze wzrostem poziomu kształcenia. Poziom bezradności przeciętnego studenta jest wyższy od poziomu bezradności przeciętnego licealisty. Licealista zaś jest bardziej bezradny niż jego młodszy kolega ze szkoły podstawowej.

Specyficzny charakter bezradności ze względu na rozpatrywane przedmioty nauczania to kolejna hipoteza, która znalazła potwierdzenie w danych. Oznacza to, że uczniowie bezradni na lekcjach języka polskiego mogą nie odczuwać bez-

radności na lekcjach matematyki i odwrotnie. Pozostaje to w zgodzie z wynikami innych, publikowanych badań.

Płeć jest kolejną zmienną, której związek z poziomem wyuczonej bezradności badałam. Na lekcjach języka polskiego u chłopców występuje wyższy poziom bezradności niż u ich koleżanek (uczniów szkół podstaw. i liceów). Na lekcjach matematyki istotna okazała się interakcja płci i poziomu kształcenia. W liceum na lekcjach matematyki dziewczęta czują się bardziej bezradne niż chłopcy. Natomiast w szkole podstawowej ta relacja jest odwrotna.

Badanie związku między optymizmem a wyuczoną bezradnością, oprócz weryfikacji modelu teoretycznego, miało dać odpowiedź na pytanie: czy pesymizm ucznia może destruktywnie oddziaływać na jego proces uczenia się, prowadząc do wycofywania, zakłócając procesy poznawcze i rodząc przykre emocje? Wyniki dały odpowiedź twierdzącą. Zależność między stylem atrybucyjnym a wyuczoną bezradnością okazała się znacząca. Optymizm jest lepszym doradcą w podejmowaniu działań, których sukces, nawet jeśli mało prawdopodobny, często okazuje się realny. Wyniki te są zbieżne z licznymi badaniami dowodzącymi, że optymizm cechujący przeciętnego człowieka jest podstawowym warunkiem jego prawidłowego funkcjonowania .

W modelu badawczym uwzględniłam także podatność na depresję i lęk. Są to zmienne, które zgodnie z teorią powinny wykazywać związek z poziomem bezradności. Wartości dwuzmiennowych korelacji między bezradnością a depresją i lękiem wskazują na istotność tych związków. Najważniejszą zmienną w predykcji bezradności okazał się poziom lęku a następnie poziom depresji.

W celu sprawdzenia roli nauczyciela w kształtowaniu bezradności ucznia badaniu poddałam stereotyp nauczyciela posiadany przez uczniów. Związek stereotypu nauczyciela z poziomem bezradności uczniów okazał się istotny statystycznie, przy czym mniej pozytywnych cech posiada przeciętny nauczyciel uczniów o wyższym poziomie bezradności.

Oceny szkolne były kolejną zmienną uwzględnioną w badaniach. Przeprowadzone analizy pozwoliły ustalić, że między ocenami szkolnymi a poziomem bezradności występuje ujemna, istotna zależność. Oznacza to, że uczniowie uzyskujący wysokie oceny z danego przedmiotu nauczania wykazują niską bezradność związaną z uczeniem się tego przedmiotu i odwrotnie. Jednak dokładniejsza analiza rozkładów wskazuje, że chociaż poczucie bezradności towarzyszy częściej uczniom uzyskującym niskie oceny szkolne, to jednak występuje również u osób posiadających wysokie noty. Dlatego też ocen szkolnych nie można traktować jako trafnego wskaźnika poczucia bezradności uczniów. Do pomiaru poczucia bezradności w szkole należy stosować odpowiednie, skonstruowane do tego celu skale (Skala Bezradności Intelktualnej, Skala Bezradności Szkolnej).

Prezentowane badania są badaniami korelacyjnymi. Schemat ten nie umożliwia weryfikowania tez o związkach przyczynowych między zmiennymi. Dlatego też, w celu ustosunkowania się do hipotezy o wpływie poziomu wyuczonej

bezradności na oceny szkolne, zastosowałam modelowanie równań strukturalnych. Metoda ta umożliwia udzielenie odpowiedzi na pytanie: czy w świetle zebranego materiału empirycznego należy odrzucić testowany model związków przyczynowo-skutkowych? Wyniki analizy pozwalają przyjąć, że pesymistyczny styl atrybucyjny posiadany przez ucznia wpływa na powstawanie wyuczonej bezradności w procesie kształcenia. Utrzymywanie się w czasie poczucia bezradności na zajęciach szkolnych prowadzi często do niepowodzeń szkolnych, nawet jeśli w początkowej fazie jej nie towarzyszyły. Potwierdzają to wnioski możliwe do sformułowania na podstawie zastosowanej analizy ścieżek. Uzasadnia to potrzebę diagnozowania bezradności jako zjawiska pierwotnego względem niepowodzeń szkolnych. Ponadto, z badań wynika, że wyuczona bezradność związana z procesem kształcenia wpływa na ogólną bezradność życiową. Oznacza to, że osoby, które przejawiają zachowania bezradne w szkole, ze znacznym prawdopodobieństwem będą manifestowały je w innych obszarach życia. Tak więc główna teza badań znalazła potwierdzenie w zebranych materiale empirycznym. Wyuczona bezradność, nawet jeśli ma charakter specyficzny, z czasem może nabierać charakteru globalnego, generując pasywność jednostki w różnych obszarach „dorosłego życia”.

Istnieją metody poznawcze umożliwiające zapobieganie wyuczonej bezradności poprzez wychwytywanie i korygowanie myśli automatycznych oraz odpowiednią organizację procesu kształcenia. W szkołach Stanów Zjednoczonych funkcjonują opracowane i wdrożone przez psychologów programy przeciwdziałania bezradności, do których należy między innymi Pensylwański Program Zapobiegania Depresji. Zważywszy na fakt, że model wyuczonej bezradności jest jednym z modeli depresji, wczesne diagnozowanie tego zjawiska wydaje się tym bardziej ważne w okresie wzrastającej liczby rejestrowanych zaburzeń nastroju wśród młodzieży. W ciągu pierwszych pięciu lat XXI wieku liczba polskich nastolatków, którzy korzystali z pomocy psychologa lub psychiatry, wzrosła z 66 tysięcy do 130 tysięcy. Pod względem poczucia zdenerwowania polska młodzież zajmuje jedno z czołowych miejsc w Unii Europejskiej. Narastająca liczba zaburzeń nastroju i ich konsekwencje dla społecznego funkcjonowania jednostek są dostatecznym powodem refleksji nad przyczynami ich powstawania oraz podejmowania działań prewencyjnych w szkole.